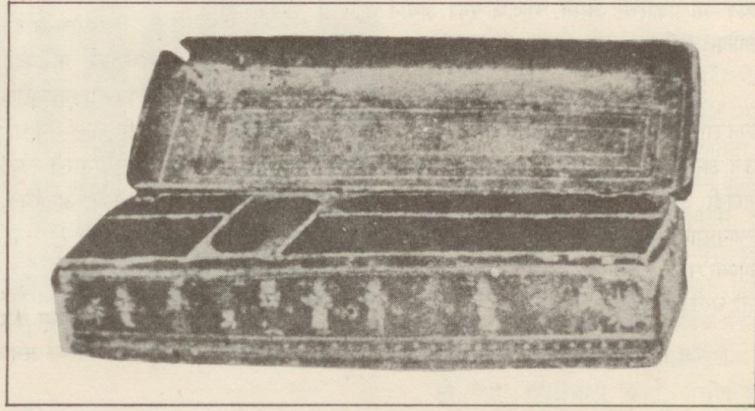

‘शाई, कागद, टाक, रूळ, रबरे इत्यादी लेखायुधे’

वैखरी वाणीची निसर्गदत्त देणगी केवळ मानवालाच आहे. परा, पश्यंती आणि मध्यमा या तीन मनोगत वाचांहुन निराळी अशी चौथी ती वैखरी. ती शब्दाला आकार देते. या शब्दांना आकार देण्याची शक्ती लाभलेल्या मानवानं भाषा बनवल्या. आपले विचार आणि भावना इतरांना कळविण्याचं साधन म्हणजे भाषा. ती कानानं ऐकावी, मुखानं उच्चारवी, लेखणीच्या साहाय्यानं लिहिलेली डोळ्यांनी वाचावी. वाचेचा ‘वाच-क’ हा ‘नजरबाज’ होऊन डोलदार भाषेचा ईश्वर झाला. हा क्रांतिकारी प्रवास मती गुंग करणारा आहे. वाणीचं ‘वाङ्मय’ होत असतं. ते निर्माण करण्यास साहाय्यभूत ठरलेलं ‘साहित्य’ झालं. ते साहित्य म्हणजेच लेखनसामग्री.

अठराव्या शतकातील पंतकवि-श्रेष्ठ मोरोपंत पराडकर यांच्या वापरातील कळमदान मुंबई विद्यापीठाच्या ग्रंथसंग्रहालयात जपून ठेवले आहे.

विजन-जन-महाजन-अभिजन अशा समाजाच्या दुफळ्या, विफळ्या, चौफळ्या होण्यापूर्वीचं लेखनसाहित्य कसं असेल? जमिनीवरच्या धुळीत, रेतीत बोटानं अथवा एखाद्या टोकदार वस्तूनं रेघोट्या ओढल्या गेल्या असतील. प्रमाण भाषेच्या अनुपस्थितीत चित्र-विचित्र आकारांनी संवाद साधण्याचा हा प्रयत्न कालौघाशी स्पर्धा न करू शकणारा, जुबवी, तात्पुरता होता, यात शंका नाही. चिरकाल टिकणारं लेखन म्हणजे शिलालेख(न). शतकांनाही पुरून उरणारं असं हे लेखन इतकं पक्कं, की आधुनिक कवीलाही आपलं नाव टिकवण्यासाठी शिलालेखन करावंसं वाटावं, यात नवल कोणतं? नवयुगाची तुतारी फुंकणाऱ्या कवी देशवसुतानाही वाटलं - ‘प्रासकाल हा विशाल भूधर, सुंदर लेणी तयात लोदा, निजनामे त्यावरती नोंदा...’

बुद्धकालापासूनच्या लेण्यातील लेख, शिल्पं, मूर्ती आणि चित्रं ही पहिली-वहिली लिपीचिन्हेच होत. ब्रह्मी-खरोष्ठी वगैरे लिप्यांमधून

उत्क्रांत झालेल्या आजच्या लिप्या मानवी वैचारिक व भाषिक उत्क्रांतीचंच दर्शन घडवतात. शिलालेखांचं वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा टिकाऊपणा. त्या टिकाऊपणामुळंच मराठी भाषेचं ‘वय’ ठरवता आलं. कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथील बाहुबलीच्या मूर्तीच्या पायांखालचा ‘चामुंडराये करवियले... गंगसुत्ते करविले’ हा लेख आणि मुंबईच्या परळ विभागात सापडलेला ‘श्री वैद्यनाथाची माळ... तोडील तेयाची माय गाढवे...’ हा अस्सल मन्हाटी लेख मराठी भाषेच्या वयाचा दाखला म्हणून पुढं केला जातो. अशा खोदकामात जिकीर केवढी? छिन्नी आणि हातोडी यांना लेखनसाहित्य म्हणणं आताच्या दिवसांत तरी जिवावरच येईल. आणि समजा एखाद्या रामगिरीवर तडीपार झालेल्या ‘कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठ’ यक्षानं आपल्या विरहिणी कान्तेला महत्प्रयत्ने ‘प्रेमशिला’ लिहिलीच, तर ती अलकानगरीपर्यंत वाहून नेणारा दूत तरी कोण मिळणार? हा संदेश इष्टस्थळी नेण्यासाठी एखादा अंजनीसुत हनुमानच हवा. तो शोधायचा कुठे?

कदाचित म्हणूनच वजनास हलका, कोरण्यास सोपा, उमटवण्यास स्पष्ट असा पदार्थ शोधला गेला. ओली वखगाळ माती घेऊन तिची पातळ वीट बनवून टोकदार काडीनं ती कोरण्याचा प्रघात पडला. काम संपलं की माती पुन्हा सपाट करता येते. आजच्या इराक, जॉर्डन, सीरिया वगैरे देशांतील प्राचीन लिप्यांमधील असे 'इष्टिकांलेख' म्हणजे 'वीटलिखाण' सापडलं आहे. लिख या संस्कृत धातूचा मूळ अर्थ कोरणं असाच आहे. इष्टिकांवरचं कोरण म्हणजे 'लेखन'. मोहेंजोदारोत अशा छोट्या-छोट्या भाजलेल्या 'विटुकल्या' सापडल्या आहेत. कोरण्याऐवजी एखाद्या पदार्थाचा थर चढवणं वा लेप देणं हे अधिक सोपं, सुटसुटीत. त्यावरूनच लिपी हा शब्द आला. आज 'लेखन' म्हणून जी कृती होते, ती वास्तविक 'लेपन' या प्रकारची असते. म्हणजे एका अर्थानं आजचा 'लेखक' हा 'लिपीक' आहे!

अजंठ्याच्या लेण्यातील लेपचित्रं कशी लेपली असतील ? कोणतं 'लेपन'साहित्य वापरलं गेलं असेल त्या काळी ? केवळ तर्काचा आधार घेऊन असं म्हणता येईल की, काजळी, वनस्पती व फुलांचे रंगीत रस, चुनखडी आणि मोरचुदासारखी खनिजं यांचा वापर झाला असावा. खलण्यासाठी वनस्पतींची तेलं वा चरबी वापरली गेली असावी. ते 'लेपण्या'साठी तंतूंचे वा धाग्यांचे जाड-बारीक कुंचले, हे कलाकारांनी हाती धरले असावेत.

पण हे 'लेपन'कार्यसुद्धा स्थितावस्थेसाठी योग्य वाटेल. एकाला

EVERYONE SHOULD TRY ALL THESE PENS
THE BEST IN THE MARKET.
STEEL PENS
SOLD BY
**BOMBAY STATIONERY MART,
HUSSONALLY ABDOULLALLY,**
VICTORIA AND TIMES BUILDINGS,
BOMBAY.

THE RAILWAY PEN.
Made in Fine and Medium and Broad Points. A universal Pen, one will do every work.
1/2 Do. PER DOZ.
To contain 1/2 Do. in a Doz.

THE LONDON J PEN.
A Broad Point Pen. The best that can be made.
1/2 Do. PER DOZ.
To contain 1/2 Do. in a Doz.

THE ELECTRIC PEN.
Made in Fine and Medium and Broad Points. It is a retractable Pen, and for smooth and rapid writing cannot be surpassed.
1/2 Do. PER DOZ.
To contain 1/2 Do. in a Doz.

THE COURT PEN.
Specially prepared for solid, free writing. Does not corrode.
1/2 Do. PER DOZ.
To contain 1/2 Do. in a Doz.

LIBERAL DISCOUNT ALLOWED TO LARGE BUYERS
Sample Cards free on sending 1/2 Anne Postage.

वेगवेगळ्या आकारा-प्रकारांची म्हणजे जाड वा नाजूक अक्षर काढणारी निबं.

दुसऱ्या स्थळावर असलेल्याला वा असलेलीला काही 'संदेसा' पाठवायचा असेल तर ? राजा रविवर्म्याचं 'शकुंतला पत्रलेखन' नावाचं सुरेख चित्र आहे. कमलपत्रावर आपल्या नखांनी (ओरखडे काढून) लेखन करत दुप्यंताला पत्र लिहिणारी ही शकुंतला पूर्वी घरोघरी भिंतीवर टांगलेली दिसे. नाजूक कमलपत्रांवरील नाजूक लेखन हे विलोभनीय चित्रविषय वा काव्यविषय झालं तरी ते टिकाऊ नव्हतं. भूर्जपत्र हाच त्या काळाचा कागद होता. अगदी तलम, झुळझुळीत. काश्मीरला जाऊन हाऊस-बोटीत राहण्याची हौस-मौज करून परतलेले जिज्ञासू प्रवासी भूर्जाचे थर आठवण म्हणून हमखास आणतात. पुष्कळसे प्राचीन संस्कृत-प्राकृत ग्रंथ भूर्जपत्रावर 'कोरलेले' आजही चांगल्या अवस्थेत संग्रहालयात आढळतात.

तशीच ताडपत्रं. भूजपिक्षा ताडाचं पत्र रेषाळ व भरड. त्यामुळे त्याच्याशी काटकोन करणाऱ्या रेषा सहज रेखिता येत नाहीत. भूर्जपत्र-ताडपत्रांवरील लेखन बहुधा काळ्या रंगाचं होतं. कुठं कुठं विशेष स्थळी लाल रंगाचा वापर आढळतो. ते करताना काजळी आणि आळत्यासारखी लाली वापरलेली असावी, असं वाटतं. पण शोकडो वर्ष हे रंग पक्के, अबाधित, स्पष्ट राहिले आहेत, याचं कौतुक वाटतं. वज्रलेप तो हाच का ?

टिकाऊ लेखासाठी ताम्रपट हे एक साधन होतं जुन्या काळी. तांब्याच्या पट्टीवर कोरणीनं ठोकून हे लेखन होई. अर्थात त्यात वळणदार सुबकता वगैरेचा अभाव होता, असंच दिसतं. सनदा वा दानपत्रं ताम्रपटावर कोरली जात. आता सुबकपणा आणण्याची अनेक प्रकारची कौशल्यं मानवाकडे आली आहेत. तरी ताम्रपटाचा व्याप फक्त मानपत्रं देतानाच केला जातो. मानपत्र हीही कधीकधी अशी दानपत्रं ठरतात ! असो.

भूर्ज, ताड यांचे अचडक-चवडक तत्ते मिळणार तरी कसे ? ते सुरक्षित ठेवणार तरी कसे ? म्हणून त्यांचे ग्रंथ करताना अरंद पट्ट्यांचा आकार निश्चित झाला असावा. फार तर पाऊणएक हात लांब आणि फार तर वीतभर रुंद अशा त्या पट्ट्या. त्यांची चवड हाच ग्रंथ. या 'पानां'वर लिहिलेलं असे एकाच बाजूला, म्हणून ती 'पृष्ठे'. अनेक ताम्रपटांवर लेखन केल्यास एका बाजूला भोक पाडून ती तांब्याच्याच कडीत अडकविली, म्हणजे झाला ग्रंथ. 'पानां'ना तसं करणं शक्य नाही, म्हणून त्यांची चवड करून खाली-वर लाकडी पट्ट्या

पेनं जमवणं हा महाजनांचा मोठाच छंद होता.

ठेवून गडा बांधला म्हणजे होतो ग्रंथ. 'ग्रथित' केलेला तो ग्रंथ! ग्रंथ आणि कृतक बांधणी केलेलं म्हणून ते 'पुस्त'क. हे सारे शब्द एकदा कळते ते कायम झाले. आजही ते सर्रास वापरले जातात, साधनसामग्री संपूर्ण वेगळी झाली तरी.

'पटा'चा जमाना संपून 'पासोडी'चा आला. दासोपंत हा सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील जवरा लेखक-लिपीक. त्याला म्हणे रोज ढबू पैशाची शाई लागे. हा ढबू पैसा आकारानं व वजनानं आजच्या बंधा रुप्याहून भारी. सोळा रुपयांना तोळाभर सोनं मिळण्याच्या काळात दासोपंत ढबू पैशाची शाई दररोज खर्च करी.

शाई बनवणं हे होतंही जिकिरीचं. सपिटासारखी मऊ, बारीक अशी धुराची काजळी, मऊसूत लोखंडाचं चूर्ण आणि दाट तेल हे विशिष्ट प्रमाणात घोटूनघोटून एकजीव केलं जाई. कधी कढईत धान्य जाळूनही काजळी केली जाई. तबल्याच्या पुडीवरल्या शाईसारखाच, पण पातळ असा तो 'मसी'चा घोटा असे. कागदाचा शोध चीनमध्ये लागला. रेशमी कापडाला संस्कृतमध्ये 'चीनांशुक' म्हणतात. उलट चीनमध्ये कागदी लेखन कुंचल्यानं, शाईच्या साह्यानं होई, त्या शाईला 'इंडियन इंक' म्हटलं जाई. आपल्याकडे मात्र कागद अकराव्या शतकापर्यंत आला नव्हता.

तो आला मुस्लिम आक्रमणानंतर पश्चिमेकडून. कागद (कागज) हा मूळचा अरबी शब्द आहे. नेपाळमध्ये बनणारा विशिष्ट प्रकारचा कागद दोन-तीनशे वर्षे टिकतो, हे कळल्यामुळे तिथं गेल्यानंतर त्याच्या शोधात हिंदल्याचं आठवतं. चाळीस वर्षांपूर्वी तो प्रथम पाहणाऱ्याला चार दशकांनंतर तो परत भेटीप्रीत्यर्थ दिला, तेव्हा त्याच्या चेहऱ्यावरील आनंद आजही आठवतो. महाजनांचे आनंदाचे क्षण या प्रकारचे असतात.

पाश्चिमात्य देशांत प्राचीन काळी लगद्याचे वाळवलेले तुकडे लेखनक्रियेसाठी वापरीत. इजिप्त, सुदान, चाड, लेबानन वगैरे देशांत भूभागात विशिष्ट प्रकारची लव्हाळी आहेत. त्यांना पापायरस (पॉपिरस) म्हणतात. या लव्हाळ्यांच्या भेंडाचा लगदा पसरून वाळवला की झाला तयार कागद. पापायरस किंवा पॉपिरस यावरून 'पेपर' हा शब्द तयार झाला. तो आपण इंग्रजांकडून घेतला खरा, पण तो इतका आपलासा केला की, विविध प्रकारांनी तो वापरावयास सुरुवात केली. सकाळी वाचतो तो 'पेपर', परीक्षेचाही 'पेपर'. प्राचीन काळी

ग्रीस व रोममध्ये 'टाबूला' (टॅबलेट)चा अधिक उपयोग होई. टाबूला म्हणजे सपाट पृष्ठभाग. पण 'पार्चमेंट' आणि 'पेपर' आल्यानंतर 'टॅबलेट' मागं पडल्या, वापरातून पार गेल्या.

आज पेपराला घडी घालतात. पूर्वी त्याची सुरळी केली जात असे. ही कागदाची सुरळी थैलीत ठेवून सांडणीस्वार संदेश इकडून तिकडे पोहोचते करीत. व्यक्तीच्या सामाजिक प्रतिष्ठेनुसार रूळ, बंध, थैली यासाठी उत्तम रोगणाची कांडी, रेशमी-मखमली गोडे वगैरे वापरले जात. 'सांडणीस्वार थैली घेऊन आला आहे' ही भाषा पेशवाईअखेरपर्यंत आढळते. अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत ज्योतिष्यांनी बनवलेल्या पत्रिका लांबलचक सुरळीच्या स्वरूपात असत. आता त्या कधीकधी फक्त नाटकात पाहावयास मिळतात.

मूळचा उपरा असलेला कागद इथं बनू लागला. ऐशीएक वर्षांपूर्वी जुन्नरचे सुडाचे कागद प्रसिद्ध होते. वनस्पती, कापूस, रेशीम वगैरे उकळून स्वच्छतेसाठी चुन्याची निवळी वापरून लगदा बनवायचा, त्याचा अतिपातळ थर बारीक छिद्रांच्या तलम चाळणीवर पसरून वाळवायचा. हा 'हातकागद' (हॅन्डेड पेपर) महात्मा गांधींच्या ग्रामोद्योग पुनर्वसनातला

एक महत्वाचा भाग होता. सुडाचा कागद भरड नसे. हातकागद तुरटीच पाणी लावून अकीका (अगेट)च्या दगडानं 'घोटणी'नं घोटून अगदी गुळगुळीत करित असत. तुरटीमुळं तो बऱ्याच प्रमाणात जलाभेद्य होई आणि लवकर पेटही घेत नसे. त्या घोटणकामालाच 'खळणी' असं म्हटलं जाई.

लिहिण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या 'मसी'चे लालभडक किंवा निळा-हिरवा असेही रंग असत. बहुधा ग्रंथारंभ-ग्रंथसमाप्ती आदिकांसाठी त्यांचा वापर होई. ज्यांनी जुन्या हस्तलिखित पोथ्यांचा संग्रह केला आहे, त्यांच्याकडे याचे नमुने आजही पाहावयास मिळतील. 'खर' (विद्यार्थ्यांच्या भाषेत खोडखर) उपलब्ध नव्हतं, ते धर्मबहिष्कृत होतं. त्या वेळी खोडण्यासाठी 'हरताळ' नावाचा एक पिवळा विषारी पदार्थ अक्षरांवर फासला जाई. नंतर त्यावर शुद्ध, इष्ट अक्षरं लिहिली जात. 'हरताळ फासला' हा शब्दप्रयोग त्या वेळेपासूनचा आहे. आताचा 'हरताळ पाळला' हा शब्दप्रयोग गुजरातीतल्या 'हरताला पाड्या' किंवा 'हरताला पाड्या' म्हणजे बाजारबंदी केली, यावरून आला असणार, हे उघड आहे. असो.

कशा प्रकारचं लेखन करण्यासाठी कोणती लेखनसामग्री वापरावी, याचं विवेचन कौटिलीय अर्थशास्त्रात आहे. प्राचीन साहित्यात मसी किंवा मषी आणि मषीपात्रांचे म्हणजे दौतीचे उल्लेख आहेत. 'दीपज्वाला-समुद्भूतकज्जलेन मषी भवेत्' - दिव्याच्या ज्योतीवर जी काजळी धरते तिच्यापासून शाई होते, असं म्हटलं आहे. प्राचीन काळी भोपळे, शंख इत्यादींचा आतला गर काढून टाकून पोकळ बनवलेल्या नैसर्गिक पदार्थांच्या वा प्राण्यांची कातडी शिवून तयार केलेल्या पिशव्यांच्या लहान-मोठ्या दौती (दवात हाही शब्द अरबी) बनवल्या जात. प्राचीन काळापासूनच मृत्तिकेच्या बाटल्या प्रचारात आल्या. इजिप्त-सीरियामध्ये प्राचीन काळापासून काचपात्रांचा उपयोग होई, याचाही पुरावा आहे. तरीही व्यापारी प्रमाणावर काचपात्रांची निर्मिती होण्यासाठी विसाव्या शतकाची सुरुवात व्हावी लागली. ती प्रथम अमेरिकेत झाली. प्राचीन इजिप्तमध्ये अभिजनांनी चांदीच्या बाटल्या वापरल्याचे

उल्लेख आहेत. तसे १८५७ च्या सुमारास अमेरिकेत कागदी बाटल्या वापरल्या जात, असाही पुरावा आहे.

'दासबोधा'च्या १९व्या दशकाच्या 'लेखनक्रिया निरूपणा'च्या पहिल्या समासात रामदासस्वामींनी लेखनसामग्रीचं इकास वर्णन केलं आहे - 'घट्ट कागद आणावे। जपोन नेमस्त खळावे। लिहिण्याचे सामे (= सामान) असावे। नानापरी ॥ सुन्या कातऱ्या जागाइत (जागा, समास सोडण्यासाठी फळी, पट्टी)। खळी (तुरटी) घोटाळी (घोटण्यासाठी मोठी कवडी) तागाईत (टिकाऊ)। नाना सुरंगमिश्रित। जाणोन घ्यावे ॥ नाना देशींचे बोरू आणावे। घट्ट बारीकसर घ्यावे। नाना रंगाचे आणावे। नाना जिनसी ॥ नाना जिनसी टाकतोडणी। नाना प्रकारे रेखाटणी। चित्रविचित्र करणी। सिसेलोळ्या (= शिशाच्या लांबट गोळ्या ऊर्फ तत्कालीन 'शिसपेन्सिल') ॥ हिंगूळ (हा लाल असतो) संग्रही असावे। वाळ्ळे आळिते (= अळता) पाहोन घ्यावे। सोप भिजवून वाळवावे (= कापूस भिजवून 'स्पंज' करावा)। संग्रह मशीचे (शाईचे) ॥ तगटी (शेवटच्या पृष्ठावर) इतिश्रिया कराव्या। बंदरी (सागासारख्या उत्तम, घट्ट, टिकाऊ, टणक लाकडाच्या) फळ्या घोटाव्या। नाना चित्री चिताराव्या। उंच (= सुंदर) चित्रे ॥ नाना गोफ नाना बासने। मेणकापडे सिंदूरवर्णे। पेट्या कुलुपे जपणे। पुस्तका कारणे ॥'

तत्कालीन लिहिण्याचं साधन म्हणजे बोरू. बोरू हा कांडीवजा, पोकळ बांबूच्या जातीचा दंड. वजनात हलका, रंगात फिकट पिंगट किंवा गर्द काळसर तांबूस. त्याचे वीत-दीडवीत तुकडे करावयाचे. अशा बोरूंचा संग्रह बाळगणं हे महाजनांचं जणू कर्तव्यच होतं. बोरूचं कांडं सांधा सोडून तिरपं तोडायचं, नीट सोडून पातळ टोकाचं करायचं. ते भाल्यासारखं टोक, हवी तेवढी रुंदी ठेवून तोडायचं. लेखकाच्या सवयीप्रमाणं वा अक्षराच्या वळणाप्रमाणं कोन कमी-अधिक ठेवायचा. याला 'टाक तोडण' म्हटलं जाई. टाक उताणा ठेवून त्याला टोकापासून मध्यभागी थोडीशी चीर करायची, ती 'जीभ'. या 'जिभे'तून मसीचा एकसारखा अखंडित प्रवाह झिरपण्याची सोय होते. आजच्या फाजंटन पेनाचा हा पूर्वज.

महाजनांची मुलं कमी किंमतीचीच पण पार्कर पेनच वापरत होती. ती पेन खास शाईनं भरणं सोपं केलं जाण्याची सोय केली गेली.

चांगले बोरू करणं ही अक्षर चांगलं वळणदार असण्याइतकीच म्हत्वाची कला असल्याचं मानलं जाई. लेखणीचं, त्या दोन जिमांच्या विषारी नागिणीचं' त्या 'काळ्याकुट्ट शईच्या अंतरंगातल्या कालकूट' विषाचं वर्णन राम गणेश गडकऱ्यांनी 'राजसंन्यास'मध्ये जीवाजीपंत कलमदाने या कारकुनाच्या पात्राच्या तोंडून करवलं आहे. आज सत्तरी ओलांडलेल्यांना जिवाजी कलमदान्याची भाषा जुना जमाना स्मरणात आणते, कारण त्यांनीही 'टाक तोडला' असणार, कलमदानी केली असणार, 'किता गिरवला' असणार, 'पुस्ती काढली' असणार. निजामपूरकर, हातवळणे इत्यादिकांचे वेगवेगळ्या 'वळणांचे' 'किते' त्या काळी सर्रास वापरले जात. मराठी 'रनिंग हँड' म्हणून त्या काळी मानल्या जाणाऱ्या मोडीची संक्षेपपद्धती महत्वाची मानली जाई.

महाजन-अभिजनांना लेखनक्रिया येत असली, तरी त्यांनी तोंडी सांगवं आणि कारकुनानं म्हणजे लिपिकानं ते उतरून काढवं, अशी रूढी पेशवाईअखेरपर्यंत होती. कारकुनानं उतरत्या फळीच्या अर्धमिजापाशी मांडी घालून मधीपात्रात टाक बुडवत लिहीत सुटावं, सरतेशेवटी मालकानं एखादा शब्द किंवा एखादं वाक्य स्वहस्ते लिहावं, असा प्रघात असे. आजही खानदानी महाजनांच्या घरी अर्धमिजासारखं डेस्क पाहावयास मिळतं, तेव्हा गतकाळ कसा होता, त्याची झलक दिसते. हे कारकून बहुधा 'कायस्थ' असत. 'असिपासून मसीपर्यंत शौर्य गाजवणारे' अशी कायस्थांची तारीफ होई, ती तलवार व कलम या दोहोंच्या बहादुरीमुळेच. पंतकवीपैकी श्रेष्ठ मोरोपंत पराडकर यांचं त्यांच्या वंशजांकडून मिळालेलं कलमदानं मुंबई विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात जपून ठेवलेलं आजही पाहावयास मिळतं. कलमदानं म्हणजे एक लाकडी ठोकळा. सुमारे हातभर लांब. तळहाताएवढा रुंद. त्याला खोळणी. एकीत दौत आणि लांबसर खाचेत बोरू. तर दुसऱ्या खाचेत वाळू. वाळू कशासाठी? तर लिहिलेले वाळवण्यासाठी. 'टीपकागदा'चा जन्म होण्यापूर्वीचा हा काळ. लेखनाला चमक यावी म्हणून वाळूमध्ये कुणी अभ्रकाची पूड टाकत. तीच तीच वाळू परत परत वापरता येई. 'एडिटरचे टेबल' हा मासिक मनोरंजनातील १९११ पासूनच्या संपादकीयांचा मथळा होता.

पेशवाई गेली, इंग्रजी राज्य आले. पूर्व-पश्चिम संगम झाला. धूळपाट्या गेल्या, स्लेटपाट्या आल्या. जोडपाट्यांचेही खूळ आले. काळी पेन्सिल व 'दुधी' पेन्सिल असे प्रकार झाले. कारण पांढऱ्यावर काळं आणि काळ्यावर पांढरं अशा दोन प्रकारच्या लेखनकृती अस्तित्वात आल्या. 'दुधी' पेन्सिलींना शिसपेन्सिलीसारखी क्वचित कुठं वेष्टनं आली. 'अभंग' पाट्यांचेही दिवस आले आणि गेलेही!

स्लेटपाटीच्या जोडीला कागद, शिसपेन्सिल, दौत, टाक, टीपकागद असा सरंजाम पूर्वी असे. आता सारंच बदललं. वहा नि बॉलपाईटनं

सर्वानाच दूर सारलं आहे. पण बॉलपाईटच्या आधीचा जमाना होता फाऊंटन पेनांचा. स्वान आणि वॉटरमन ही आद्य लोकप्रिय पेन होती. त्यांच्याबरोबर त्याच कंपन्यांच्या शाया होत्या. सुमारे १९२७-२८ मध्ये आजही श्रेष्ठ मानल्या जाणाऱ्या पार्कर कंपनीची फाऊंटन पेन आली. पायलट सारख्या कंपन्यांनी आपलीही फाऊंटन पेन आणली. पण बारा आण्याला मिळणाऱ्या 'प्लॉटिनम' या जर्मन कंपनीच्या पेननं सर्व बाजार काबीज केला होता. 'प्लॉटिनम'चीच जागा दोन-तीन दशकांपूर्वी 'हेरो' या स्वस्त, मस्त व टिकाऊ चिनी पेनांनी घेतली. पेनचे प्रकार इतके वाढले की, लेखनप्रिय महाजनांनी एकाहून एक अशा भारी किमतीच्या पेनांना खिशात बाळगण्याचा छंद लावून घेतला. आजही जुन्या-नव्या पेनांचे छांदिष्ट शौकीन संग्राहक भेटतात, तेव्हा त्यांच्या संग्रहातील पेनाकडे दृष्टी टाकताच या शतकाचा लेखनइतिहास नजरेसमोर उभा राहतो. जगप्रसिद्ध पेन कंपन्यांनी मोटारगाड्यांची मॉडेल्स बदलावी तशी पेनांची मॉडेल्स बदलली. कलावंतांसाठी, अभियंत्यांसाठी क्रो-क्लिंसारखी विशिष्ट पेनं तयार झाली. लेखकबहादुरांची बोटं शिवशिवली. ज्यांना परवडलं त्यांनी चैन केली. इतरांनी मनचे मांडे खाल्ले. आज मोहमयी मुंबापुरीत अत्याधुनिक लेखनसामग्री विकणाऱ्या काही दुकानांत पाच-सहा हजार रुपयांना किंवा त्याहून अधिक किमतीला एकेक पेन मिळतं. महाजनांना ही चैन परवडणारी नाही. दिवसाकाठी फक्त एखाद-दुसरी सही करण्यासाठीच हाती पेन घेणाऱ्या अभिजनांनाच हा शौक करता येईल. जनांचे काय? रुपया-दीड रुपयाच्या प्लास्टिकच्या बॉलपाईट पेनांनं त्यांची गरज भागू शकते. गर्दीत ते हरवलं, कुणी मारलं अथवा कुठं तरी ते विसरलं, तरी फारसं नुकसान नाही.

पेनात सुधारणा होत गेली तशी शईतही झाली. टाकानं लिहिण्यासाठी शईच्या पुड्या, वड्या मिळत. देशी शईही उत्तम बनू लागली. काळे, इंकोटाईन इत्यादी पश्चिम भारतातल्या कंपन्या प्रसिद्धी पावल्या, तर बंगालच्या 'डॉक्टर माथुरे कज्जल काली'ला जोड नव्हती. रोज वापरसाठी आपल्याकडे 'घोरपडे यांची चमकदार निळी काळी शई' ही त्या काळी सर्वश्रेष्ठ ठरली होती! नंतर मात्र पेलिकन, सुलेखा, म्हात्रे, पार्कर, चेल्यार्क आणि कॅमलिन यांची स्पर्धा झाली. दांडेकरांच्या कॅमलिन कंपनीनं पेनं आणि शई या दोहोंत आंतरराष्ट्रीय दर्जा गाठला.

'प्रेमसंन्यास' नाटकात असा प्रसंग आहे. न्यायाधीश एकाला फाशीची सजा देतो. हुकूम लिहितो आणि टाक मोडून टाकतो. ही व्हिक्टोरिया महाराणीच्या काळातील रूढी अशासाठी होती, की अभागी व अमंगल कामासाठी वापरलेलं भ्रष्ट क्लि (किंवा निब) नष्ट झालेलंच बरं! ही रूढी नवविचारांमुळेच नष्ट झाली.

टाईपरायटरचा काळ आला. छपाईची यंत्रं तयार झाली, ती प्रगत झाली. लेखनकामाठी करणाऱ्या 'कलमबहादुरांना' लेखणीची आवश्यकता

उरली नाही. संगणकानं नवी क्रांती आणली. स्वतः लिहिण्याची वा 'टाईप' करण्याची सवयही महाजनांनी सोडली. 'स्टेनो'ला 'डिक्टेशन' देण्यात महाजनांची प्रतिष्ठा वाढू लागली. बोलण्याच्या गतीनं लिहून घेण्यासाठी 'शॉर्ट-हॅंड' लिपी तयार केली गेली. 'शॉर्ट-हॅंड'च्या गतीचे नवनवे विक्रम होऊ लागले. गतीवर कार्यक्षमता ठरू लागली. जनांना काय हो त्याचे ? काही दुराग्रही महाजन मात्र अजूनही फाऊंटन पेनांची साथ सोडत नाहीत,

असं चित्र दिसत आहे. पण त्यांना ती साथ सोडावी लागणार. क्रांती जेव्हा येते तेव्हा ती होत्याचं नव्हतं करून सोडते. म्हणूनच तर तिला क्रांती म्हणायचं ! पण क्रांतीलासुद्धा इतिहास पुसून टाकता येत नाही. 'झेंडूच्या फुला'त आचार्य अत्र्यांनी 'शाई, कागद, टाक, रूळ, रबरे इत्यादी लेखायुधे' इतिहासाभ्यासींसाठी नोंदली आहेत, ती याचसाठी.
